

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben*

Mindazok számára, akik a magyar nyelvtörténet mai feladataival, azaz tematikai, szemléleti és módszertani megújításával közelebbről vagy távolabbról szembesítettek már, ismerősnek mutatkozik előadásom címének mindegyik kulcsszava, kifejezése, sőt ezek egybekapcsolása is. Mindekelőtt azért, mert immár nemcsak elvégzendő feladatként kell számon tartanunk a középmagyar nyelv tüzetesebb, rendszerszerű leírását és értelmezését. Publikált előmunkálatok adnak tájékoztatást például a magyar történeti nyelvtan készülő, ómagyar kor utánra nyúló folytatásáról, illetőleg az új egyetemi tankönyv is önálló fejezetekben világítja meg a középmagyar legfontosabb nyelvtörténeti jellegzetességeit, változásait. A megélénkült tudománytörténeti érdeklődést mutatják azok a cikkek, előadások, amelyek mintegy munkaprogramot hirdetve foglalkoznak a középmagyar kor beszélt nyelvével (B. GERGELY PIROSKA, *Élőnyelv a nyelvemlékekben*: MNyTK. 212: 335–43, UÖ., A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet*. Szerk. HOFFMANN I. – JUHÁSZ D. – PÉNTEK J. Debrecen–Jyväskylä, 2002. 187–99; PUSZTAI FERENC, *Beszélt nyelv a középmagyarban*: NévtÉrt. 21. 1999: 380–6), illetőleg azok, amelyek e téma- és feladatkörhöz illeszkedve a történeti szociolingvisztikának (ZELLIGER ERZSÉBET, *Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez*: MNy. 37. 1999: 505–12), a történeti- vagy sociopragmatikának (SÁROSI ZSÓFIA, *Történeti sociopragmatika – a magyar nyelvtörténet más megközelítésben*: MNy. 2003: 434–48) és a nyelvi működés három fő dimenzióját, a térbeli, az időbeli és a humán dimenziót szerves egységben látó és láttató ún. dimenzionális nyelv szemléletnek (JUHÁSZ DEZSŐ, *Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány szemléleti kérdések*. In: HOFFMANN–JUHÁSZ–PÉNTEK szerk. i. m. 166) a lehetséges útját, környezetét vázolják fel.

A címben megjelölt téma tágas témakör, ezért előadásba préselésére számos variáció kínálkozott, amelyek közül a szokásosnál jóval többet ki is próbáltam. Végül a bevezetőben említett nyelvtörténeti távlatához igazodó változat mellett döntöttem.

A középmagyar hatalmas forrásanyaga megnövekedett lehetőségeket és fölterelő műhelygondokat egyaránt hordoz magában. A lehetőségek is, a gondok is markánsan jelennek meg a korszak kulcsjelenségének, a köznyelvi egységesülésnek hiteles, értelmező feltárásában. A magyar köznyelv történetében az ómagyar *e l ő z m é n y e k* és az újmagyar (azaz nyelvújítási, reformkori) *k i a l a k u l á s* között a középmagyart általában az egységesülési *k e z d e t e k* idejeként helyezzük el. Az előzmény → kezdet → kialakulás sorban a *k e z d e t* motivációját helyesen kell értelmeznünk. Nem azt fejezi ki ugyanis, hogy ez a szakasz még csak kezdet, hanem azt, hogy megtörtént a döntő fordulat, feltartóztathatatlanul megindult a magyarban is a kiteljesedés felé tartó egységesülési folyamat. Az ugyan kétségtelen, hogy az egyváltozatú, csak beszélt nyelvi állapotú nyelv nem a középmagyarban kezdett kétváltozatúvá, beszéltté és írottá válni, de a meghatározóan fontos körülmény mégis az, hogy ekkor bontakozik ki igazán a magyar írásbeliség. Oly mértékben, hogy túlzás nélkül állíthatjuk, a kétváltozatúságra tagolódásban is csak előzménynek tekintendő az ómagyar kor. Már csak azért is, mert a köznyelvi egységesülés kibontakozásában, majd terjedésében és megállapodásában az írott nyelvnek meghatározó szerepe van. Az egységesülési tendenciát és az írott nyelvváltozat kiforrálódását tehát szoros, szerves kapcsolat fűzi össze: az ómagyarban mindkettő előzmény jellegű, a középmagyarban pedig mindkettő kezdeti státusú.

* Elhangzott a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus előadásaként, 2004. augusztus 31-én.

Szemléletileg fontos, de sokszor homályban maradó tény azonban az, hogy ha az írott nyelvvel nem csupán egy új változat, hanem egy új nyelvi viszony, a beszélt és írott nyelv kettőssége jelenik meg; akkor – következőképpen – ez a kettősség változtatásra, választásra ad lehetőséget, majd kiválasztásra késztető mintát. Mai vitáink miatt nyomatékka a következtetést is csatolnom kell: ez a nyelvi változás is a nyelvhasználatban gyökerezik, mert ahogy nyelvtörténeti tankönyvünkben KISS JENŐ tétellel sűríti: „a nyelvi változás helye a nyelvhasználatban, a tényleges kommunikációban van” (Magyar nyelvtörténet. Szerk. KISS J. – PUSZTAI F. Bp., 2003. 45). Az idézett alaptétel azonban nem törli, még csak nem is takarja el a kommunikáció, a nyelvhasználat éppen érvényesülő (konkrét, változatos és változó) körülményeit, feltételeit. Közülük a nyelvváltozatok szempontjából ezúttal legelsőként az emelendő ki, hogy a magyar egyváltozatú, beszélt nyelvként a kétváltozatú latinnal él együtt. Természetesen (és nem mellékesen) lényegesen különböző nagyságú használati körökben. Ilyen helyzetben a formálódó magyar írott nyelv, a terjedő magyar írásbeliség nem a magyar beszélt nyelvváltozattal szembesült, hanem a magyar írott a latinnal. Nem két magyar nyelvváltozat, hanem két nyelv szembenállása vált – a változathatóság által – érzékelhetőbbé. Ez azért is fontos körülmény, mert nemcsak a középmagyar elejét jellemzi, hanem (folyamatosan módosuló mértékben) a korszak egészét, s mélyen belenyúlik az újmagyarba is. Kétségtelen azonban, hogy ez a nyelvváltozati sajátosság a középmagyar kezdeti szakaszában hat leginkább. Meggyőzően bizonyítja ezt B. GERGELY PIROSKA azokban a cikkeken, amelyekben a magyar államnyelv legkorábbi, regionális léptékű és időlegesen funkcionáló előzményének, az erdélyi fejedelemség közéleti nyelvének a korabeli beszélt nyelvvel való viszonyát vizsgálja. A magyar írott nyelvváltozat ebben a közéleti használati körben nem a magyar beszélt nyelvvel szembesült, mert vele nem szembesülhetett, minthogy a latin közéleti nyelv magyarra váltásának a magyar beszélt nyelv volt az egyetlen lehetséges forrása (vö. B. GERGELY 2002. i. m. 188, MNyTK. 212: 335).

Innen persze további kérdések és feladatok ágaznak ki. Például: milyen képet rajzolna ki, milyen összefüggéseket mutatna meg ugyanebben a használati körben, a lefordítatlanul maradt latin szavak listája és aránya; vagy elkülöníthető-e az írott nyelv közéleti részlegének forrásaként egy beszélt közéleti is, azaz van-e (már), megragadható-e (már) a beszélt nyelvnek (B. GERGELY PIROSKA kifejezésével élve) egy nagyobb nyilvánossági fokú változata (vö. B. GERGELY 2002. i. m. 188)? Az aligha kérdéses, hogy effélének előbb-utóbb meg kellett jelennie a beszélt nyelvben. Egyszerűen szólva: a közéleti nyelvnek is kétváltozatúvá, a nyelvhasználatban is ilyenként megítéltté kellett válnia. Csak az a továbbgyűrűző kérdés, hogy milyen sorrendben, illetve milyen tempóban. Tehát azért kerültek be elemei az írott közéleti nyelvbe, mert ilyenek voltak már, vagy ott formálódtak ilyenek; illetve gyorsan vagy lassan történt mindez? Ezúttal ezeknek és hasonló téma- és problémaköröknek boncolgatására nincs mód. Most csupán néhány, egymáshoz is szorosan kapcsolódó tömör észrevételre szorítkozom.

1. A magyar beszélt és írott nyelvváltozat kettősségének történetében – a magyar–latin nyelvi társultság következtében – tartósan négy változat időről időre módosuló viszonya játszik szerepet: a latin írott, a latin beszélt, a magyar beszélt és a magyar írott változat. Gondoljunk csak ezek együttes jelenlétére, viszonyhálózatára az államnyelv, a tudományos nyelv vagy az oktatási nyelv, az iskolai nyelvhasználat történetében! – 2. A kétváltozatúság kibontakozása presztizistörténeti esemény is. Másként megfogalmazva: egyre nyilvánvalóbban tapad értékítélet és minősítés a két nyelvváltozathoz, tehát nem csupán egyes elemeikhez, hanem egészükhöz mint változatípusokhoz. Ilyen nézőpontból is fontos a változatok közti kezdetben nyitottabb, átjárhatóbb határnak (vö. B. GERGELY 2002. i. m. 198) markánsabbá, sőt merevebbé válása. – 3. Az írott nyelv erősödő mintaértékének, egyre érzékelhetőbbé váló határának korai, de biztos példacsoportja az írott nyelvbe be nem jutó, a beszélt nyelvben megrekedt, oda rekesztett elemek népes halmaza. Paradoxonként és némi szójátékossággal megfogalmazva: beszélt nyelvi voltak hiányukkal, rögzíthetlenségükkel lett beszédes bizonyíték. Létezésüket pedig a határokat átlépő vagy széttrő szövegtípusok, szituációk igazolják. Ezek részleges és vázlatos felidézése a 4. pont. – 4. A misszilisek

„beszéltnyelvibb” jellegét a levélírók szélesedő, ezért különböző írás- és beszédkészségű köre, a levélírással járó gyakori zavaró, sürgető körülmények, illetőleg a címzett nyelvi kompetenciájához igazodás teszik érthetővé. A nyelvhasználatra vonatkozó értékelő, minősítő szavaknak, kifejezéseknek pedig a válasz, a levélváltás a természetes terepe, szinte ösztönzője. A nemegyszer hosszasan elhúzódó pereknek a *j e g y z ő k ö n y v e i* különösen gazdag adattárat kínálnak. Főként azért, mert egyrészt a tanúk által felidézett párbeszédeket, kijelentéseket pontosan kellett lejegyezniük az írnokoknak, másrészt azért, mert bizonyos peres eljárásokban, különösen a boszorkányperekben már a vád része vagy éppen tárgya a nyelvhasználat: a káromkodás, a boszorkánynak nevezés, a becsületsértés stb. (vö. PUSZTAI i. m. 385). Ebben a szövegtípusban jelennek meg a beszélt és írott nyelvváltozat világos, elhatároló megkülönböztetésének jelei: az elhangzott durva, trágár szavak lejegyzése utáni szabadkozások, latin formulákkal vagy rövidítésekkel kifejezett mentegetőzések, bocsánatkérések. Ezek a szavak, kifejezések természetesen a beszélt nyelvben is sértők, megbotránkoztatók voltak (ezért lehettek per és vád tárgyai), de írásbeli rögzítésük másutt ritkább, sőt más írott nyelvi közegben szinte meghökkentően kivételes volt. Aligha véletlen, hogy a sok-sok lejegyzett élőszóbeli párbeszédből nem tudunk példát idézni szabadkozó, engedelmet kérő fordulatokra.

Mondanivalómat néhány teendő megfogalmazásával zárom le. – Meggyőződésemm, hogy a magyar nyelvtörténet megújításában a *n y e l v h a s z n á l a t* vizsgálata kulcsszerepet fog játszani. A nyelvtörténeti tankönyv még csak az útjelző feladatát látja el: „A nyelvhasználat történetének leírására” – írja KISS JENŐ – „azért nem vállalkozhattunk, mert az eddigi előmunkálatok még nem nyújtanak kellő alapot egy korszerű összefoglaló munka megírására” (KISS–PUSZTAI szerk. i. m. 66). Ezek nem a mentegetőzés szavai, hanem a célkitűzésé. – A feladat a nyelvtörténet minden korszakára kiterjed. A középmagyarra azonban nem csupán azért terelődik elsőként a figyelem, mert a jól feltárt ómagyarral közvetlen korszak kapcsolatban lévén láthatóbbak, feltűnőbbek a fehér foltjai. A középmagyar azért lehet mintaterép, mert nagy hatósugarú, az új- és újabb magyar korig terjedő folyamatoknak a forrásvidéke.

Személyes példával illusztrálhatom a mondottakat. Úgy adódott, hogy immár évek óta egyszerre foglalkoztatnak a középmagyar forrásoknak és a mai magyar lexikográfiának a jelenségei és problémái. Már a középmagyar első szakaszában is, amikor érdemlegesen még nem hathatnak a nyelvhasználatra a legkorábbi grammatikákban, ortográfiákban megfogalmazott nyelvtudományi állásfoglalások, a nyelvhasználat, a beszélt nyelvi változat tele van a nyelvhasználatot minősítő elemekkel. Tehát – nekünk ismerős módon – eleink is nyelvhasználattal mondtak véleményt a nyelvhasználatról. Csak tőlünk eltérően, nem valamilyen (tankönyvi, nyelvtani vagy szótári) nyelvreíráshoz vagy „nyelvművelő sugallathoz” többé-kevésbé igazodva, hanem ezektől függetlenül, a későbbi, a mai helyzetet mintegy megelőzve. Ez a korai magatartás természetesen jóval korlátozottabb érvényű, mert meghatározott fogalomkörökre, szövegformákra (főként a káromkodásra, a nyelvi durvaságra, a tabuk megtörésére, a megszólítások vagy a rangnevek hibás, szokást sértő használatára) terjed ki. Az a körülmény sem mellékes, hogy szaktudományi háttere ugyan nincs még a nyelvhasználatbeli minősítéseknek, de vannak más ható tényezők, különösen a káromkodásra, istenkáromlásra vonatkozó vallási tilalmak, keményen szankcionáló világi törvények (sőt helyi vagy céhszabályzatok is) és szigorú katonai regulák. Ebből a nyelvi helyzetből, viszonyhálózatból bontakoznak ki azok a folyamatok, amelyek a nyelvhasználati minősítések változatos és változó történetével kapcsolatosak. Ez azt is jelenti, hogy a történeti szociológiával, pragmatikával szövetkező nyelvtörténetben a minősítés, az érték és értékelés kategóriája, problémája az eddiginél fontosabb, tágabb kutatási terep és feladat lesz. Szókimondóbban megfogalmazva: már csak azért is, mert az csupán látszat, hogy ebben a feladatban, a hozzá tapadt vitakérdésekben csak a lexikográfia és a nyelvművelés illetékes.